

ДОКТРИНА КОМАНДНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ ТА НАЦІОНАЛЬНІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ

Бориславська А.,
*аспірантка кафедри кримінального права та кримінології,
Львівський національний університет імені Івана Франка*

Бориславська А. Доктрина командної відповідальності за воєнні злочини у міжнародному праві та національній правовій системі.

Вказується, вже більше одинадцяти років триває збройна агресія росії проти України, що характеризується систематичним вчиненням воєнних злочинів військовослужбовцями збройних сил держави-агресора, що актуалізує необхідність функціонування правових механізмів притягнення до кримінальної відповідальності за скоєння таких злочинів.

У статті досліджено доктрину командної відповідальності за воєнні злочини у міжнародному праві та національній правовій системі України. З огляду на триваючу російсько-українську війну та численні воєнні злочини, скоєні військовими збройних сил агресора, питання ефективних механізмів притягнення до відповідальності набуває особливої актуальності. У статті розкрито генезу доктрини командної відповідальності, простежуючи її витoki від перших міжнародно-правових актів – Гаазьких конвенцій 1899 і 1907 рр., Лейпцизького процесу та справи генерала Ямашіти – до сучасного закріплення у Женевських конвенціях, Додатковому протоколі 1977 р., статутах міжнародних кримінальних трибуналів для Югославії та Руанди, а також у Римському статуті Міжнародного кримінального суду. Показано, що сутність командної відповідальності полягає у покладенні індивідуальної кримінальної відповідальності на військових командирів чи інших начальників за бездіяльність, пов'язану з нездійсненням належного контролю над підлеглими, які вчинили воєнні злочини. Відповідальність настає не за злочини підлеглих як такі, а за невиконання обов'язку запобігти, припинити чи покарати їхні протиправні дії.

Окрему увагу приділено імплементації міжнародно-правових стандартів у національне законодавство: у жовтні 2024 року Кримінальний кодекс України було доповнено статтею 31-1, яка фактично відтворює положення статті 28 Римського статуту. Акцентовано на наукових дискусіях в Україні щодо доцільності закріплення цього інституту, проблеми співвідношення командної відповідальності та інституту співучасті, а також можливих труднощів практичного застосування нововведення. Зроблено висновок, що інститут командної відповідальності є ключовим для забезпечення принципу невідворотності покарання за воєнні злочини, особливо у випадках їх масового чи системного характеру. Водночас, для ефективної реалізації цієї доктрини в Україні необхідне вироблення сталої правозастосовної практики та її належне наукове осмислення.

Ключові слова: командна відповідальність, воєнні злочини, міжнародне гуманітарне право, Римський статут, Кримінальний кодекс України, міжнародні трибунали.

Boryslavska A. Doctrine of command responsibility for war crimes in international law and national legal system.

It is indicated that Russia's armed aggression against Ukraine has been ongoing for more than eleven years, characterized by the systematic commission of war crimes by servicemen of the armed forces of the aggressor state, which highlights the need for the functioning of legal mechanisms for bringing to criminal responsibility for the commission of such crimes.

This article examines the doctrine of command responsibility for war crimes in international law and Ukraine's national legal system. Amid the ongoing Russian-Ukrainian war and numerous war crimes committed by the aggressor's armed forces, the question of effective mechanisms to hold perpetrators accountable remains highly relevant. The article traces the origins of the doctrine of command

responsibility, from the earliest international legal instruments - such as the Hague Conventions of 1899 and 1907, the Leipzig Trial, and the Yamashita case - to its modern development through the Geneva Conventions, the 1977 Additional Protocol, the statutes of the International Criminal Tribunals for Yugoslavia and Rwanda, and the Rome Statute of the International Criminal Court. It demonstrates that the core of command responsibility involves imposing individual criminal liability on military commanders or other superiors for inaction, specifically their failure to exercise proper control over subordinates who commit war crimes. Responsibility is not for the crimes of subordinates per se, but for their unlawful actions when the superior neglects the duty to prevent, stop, or punish such actions.

Special attention is given to incorporating international legal standards into national law: in October 2024, Article 31-1 was added to Ukraine's Criminal Code, which largely copies the provisions of Article 28 of the Rome Statute. Focus is on academic debates in Ukraine about the usefulness of enshrining this institution, the issue of the relationship between command responsibility and the institution of complicity, and potential challenges in applying this innovation practically. It is concluded that the institution of command responsibility is crucial for ensuring the principle of the inevitability of punishment for war crimes, especially in cases of mass or systematic offences. At the same time, effective implementation of this doctrine in Ukraine requires the development of consistent law enforcement practices and proper scientific understanding.

Key words: command responsibility, war crimes, international humanitarian law, Rome Statute, Criminal Code of Ukraine, international tribunals.

Постановка проблеми та актуальність теми дослідження. Уже понад одинадцять років триває російсько-українська війна, яка супроводжується численними воєнними злочинами військовослужбовців збройних сил країни-агресора, що зумовлює потребу в існуванні юридичних механізмів притягнення до юридичної відповідальності за їх вчинення. Національне кримінальне законодавство, яке зазвичай розраховане на мирний час, не завжди здатне відразу запропонувати всі необхідні для цього інструменти. Кількість збройних конфліктів, які відбуваються у світі, масовість вчинених у їх ході злочинів спонукали держави до міжнародної співпраці в питаннях притягнення до юридичної відповідальності за воєнні злочини.

На планеті щороку відбувається близько 40 активних збройних конфліктів. Деякі з них тривають 3–5 років, інші ж затягуються на десятиліття або заморожуються, залишаючись потенційною загрозою для регіональної та глобальної стабільності. Щорічно внаслідок таких конфліктів гинуть сотні тисяч мирних жителів, а мільйони людей змушені залишати свої домівки, рятуючись від насильства. Збройні протистояння часто супроводжуються надзвичайною жорстокістю, мають затяжний характер і глобальні наслідки. У багатьох випадках вони пов'язані з геноцидом, як це було в Боснії, Дарфурі, Іраку (ІДІЛ), М'янмі чи Руанді, або з масовими злочинами проти людяності, як у Центральноафриканській Республіці, Демократичній Республіці Конго, Лівії, Сирії та Ємені [22, с. 14]. Тому в рамках міжнародного права (міжнародного кримінального та міжнародного гуманітарного) напрацьовані відповідні механізми юридичної відповідальності за воєнні злочини.

Так, кримінальна відповідальність за вчинення воєнних злочинів передбачена, зокрема, в *Женевських конвенціях*, *Гаазькій конвенції про захист культурних цінностей і Другому протоколу до неї*, які вимагають від держав переслідувати **не лише осіб, які безпосередньо вчинили їх, але й осіб, які віддали наказ про їх вчинення, та осіб, які своєю бездіяльністю посприяли вчиненню злочину**. Адже воєнні злочини, що вчиняються у ході конфлікту - вбивства цивільного населення, катування, звалтування, знищення культурних об'єктів тощо - нерідко скоюються не поодинокими військовими, а групами, в умовах толерування або бездіяльності командування.

Національне кримінальне законодавство багатьох держав (у тому числі й України) передбачає можливість притягнення до кримінальної відповідальності командирів та інших начальників (далі в тексті термін «командир» буде охоплювати і «інших начальників») за воєнні злочини, вчинені **за їхніми наказами** (стаття 438 Кримінального кодексу України). Водночас, донедавна відкритим у національному праві було питання про відповідальність командирів за воєнні злочини підлеглих **за відсутності прямого наказу** (йдеться про випадки, коли командир безпосередньо (особисто) не вчиняв воєнного злочину, не віддавав підлеглим наказу вчиняти певні дії, або ж недостатньо доказів для доведення такого прямого зв'язку, проте воєнні злочини вчинені його підлеглими). Міжнародне гуманітарне право на такі випадки передбачає не лише можливість при-

тягнення до кримінальної відповідальності осіб, визнаних винними у воєнних злочинах, вчинених одноособово чи у співучасті, але й за бездіяльність, пов'язану з вчиненням таких злочинів іншими суб'єктами, що є змістом так званої *командної відповідальності*.

У жовтні 2024 року до Кримінального кодексу України (далі – КК) були внесені зміни: його було доповнено статтею 31¹ із назвою «Кримінальна відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників». Таким чином, через зміни в загальній частині кримінального закону, у національне кримінальне право було імплементовано притаманну міжнародному праву концепцію командної відповідальності за воєнні злочини.

Однак згаданим змінам до КК передували гострі дискусії в українській кримінально-правовій науці про доцільність відображення ідеї командної відповідальності в національному кримінальному законі, про окремі її особливості, що тривають донині. В українському кримінальному законодавстві, в судовій практиці і навіть в кримінально-правовій науці все ще немає одностайних відповідей на ключові питання, пов'язані з командною відповідальністю військових командирів, а особливо – зі застосуванням цієї доктрини на практиці. В той же час, інститут командної відповідальності вважається визначальним для формування ефективної моделі забезпечення невідворотності покарання за воєнні злочини як у національній правовій системі, так і в системі міжнародного правосуддя. Це зумовлює актуальність теми цієї наукової розвідки.

Стан дослідження теми. Проблеми командної відповідальності системно досліджувались іноземними науковцями з початку ХХ століття, водночас в українській кримінально-правовій науці вони почали активно розроблятися лише впродовж кількох останніх років. Серед закордонних публікацій на цю тематику можна виокремити праці Джемі Алан Вільямсона [8, с. 303–317], Ніколаса Брюс-Сміта [9], Ніколаса Нізінські [10, с. 313–349]. В українській кримінально-правовій науці увагу проблемам командної відповідальності присвячували, зокрема, Антонюк Н., Вознюк А., Задоя К., Мірошніченко А., Пашковський М. та інші дослідники.

Так, у науково-практичному коментарі Кримінального кодексу України К. Задоя зазначає, що застосоване у статті 438 Кодексу формулювання «інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВРУ» охоплює і відповідальність військових начальників (командирів) ... в межах так званої командної відповідальності» [23]. Схожої позиції дотримуються і Наталія Антонюк та Анатолій Мірошніченко, які приходять до висновку щодо можливості притягнення командирів до кримінальної відповідальності за бездіяльність у контексті порушень законів і звичаїв війни [16, с. 11] і ставлять під сумнів потребу доповнення Кодексу нормами щодо командної відповідальності.

В той же час, Андрій Вознюк вважає, що «найкращим варіантом розв'язання проблем притягнення до кримінальної відповідальності командирів за воєнні та інші міжнародні злочини, вчинені їх підлеглими, є доповнення КК відповідними кримінально-правовими заборонами» [18, с. 70].

Наведені праці підсвічують неоднозначне ставлення до перспектив застосування концепції командної відповідальності за воєнні злочини. Тож, імплементація доктрини командної відповідальності за воєнні злочини в Україні викликає низку важливих питань теоретичного і практичного характеру, які потребують додаткового вивчення.

Метою цієї статті є осмислення доктрини командної відповідальності за воєнні злочини, аналіз її природи й змісту, а також окреслення проблем її застосування в національній правовій системі.

Виклад основного матеріалу.

І. Природа доктрини командної відповідальності за воєнні злочини

В наукових публікаціях справедливо зазначається, що «концепція «командної відповідальності» як різновиду відповідальності командирів, їх відповідальності за бездіяльність, є доволі давньою», «...вона є складовою міжнародного звичаєвого права», та «...була частиною звичаєвого міжнародного гуманітарного права ще до закріплення у численних міжнародно-правових документах» [16, с. 10].

Статут Міжнародного Суду ООН описує звичаєве міжнародне право як «загальну практику, що визнається як право» [13, ст. 38(1)]. Проте така практика також має історію і відповідні джерела формування. Тож для розкриття **природи доктрини командної відповідальності за воєнні злочини** важливим видається з'ясування питання про джерела формування звичаєвого міжнародного гуманітарного права в частині концепту «командної відповідальності». Як видається, такими стали перші міжнародно-правові акти щодо правил ведення війни, а також заснована на застосуванні

відображених у них принципів національна судова практика окремих країн.

Першими міжнародно-правовими актами зі згаданого предмету стали Гаазькі конвенції 1899 і 1907 років, зокрема в **IV Конвенції 1907 року «Про закони та звичаї війни на суходолі»** були закладені основи командної відповідальності через обов'язок сторін контролювати війська та дотримуватися законів війни [6]. Що ж стосується **Конвенції 1899 року**, її значення для формування доктрини командної відповідальності за воєнні злочини пов'язане із так званою декларацією Мартенса: «Доки не буде видано більш повний кодекс законів війни, Високі Договірні Сторони вважають за доцільне заявити, що у випадках, не передбачених прийнятими ними Регламентами, населення та воюючі сторони залишаються під захистом і пануванням принципів міжнародного права, які випливають із звичаїв, встановлених між цивілізованими націями, із законів гуманності та вимог суспільної совісті» [22]. А такі принципи й домовленості вже на той час встановлювали низку правил щодо захисту цивільного населення, будівель, правил поведінки з військовополоненими тощо.

Фактично, перші міжнародно-правові акти щодо правил і звичаїв ведення війни не тільки встановлювали певні гуманітарні гарантії, але й поклали відповідні обов'язки на військових командирів. Щоправда, такі «правила» і «звичаї» вважати юридичними гарантіями не доводиться. Принаймні, одна із перших спроб засудити німецьких військових командирів (зокрема, генерала Карла Шредера) за воєнні злочини у ході Лейпцизького трибуналу 1921 року виявилася невдалою. З дванадцяти обвинувачених, які постали перед судом, більшість отримали легкі вироки або ж були виправдані. Більше того, трибунал фактично відмовився визнавати командну відповідальність, якщо не доведено наміру чи особистої участі військового командира [14].

Питання відповідальності командирів за дії їхніх підлеглих були предметом судових розглядів окремих національних юрисдикцій. Так, питання про те, чи може командир нести кримінальну відповідальність за дії, вчинені його підлеглими, було центральним у справі Ямаїти, яка розглядалася Верховним Судом США в 1946 році. У цій справі генерал Томоюкі Ямаїта, командувач японських військ на Філіппінах у 1944-1945 роках, був звинувачений у невиконанні свого обов'язку контролювати дії підлеглих, які порушили закони ведення війни. У рішенні Верховного суду було проголошено принцип, що закони війни покладають на командувача армії обов'язок вживати відповідних заходів, які є в його повноваженнях, для контролю над військами під його командуванням і запобігання їм порушувати закони війни. На думку Суду, відсутність такого позитивного обов'язку командувачів запобігати порушенням законів війни суперечила б самій меті цих законів, а їхня мета – захистити цивільне населення та військовополонених від жорстокості - була б зведена нанівець, якщо б командир армії-загарбника міг безкарно не вживати розумних заходів для їхнього захисту [4].

Особливої ваги та поширення концепція відповідальності командирів за воєнні злочини підлеглих набула після II Світової війни. До прикладу, у справі «Сполучені Штати проти Вільгельма фон Леба та інших» (справа «Верхове командування») зазначено: «згідно з основними принципами командної відповідальності, офіцер, який просто стоїть осторонь, коли його підлеглі виконують злочинний наказ своїх начальників, про злочинність якого він знає, порушує моральний обов'язок згідно з міжнародним правом. Не роблячи нічого, він не може зняти з себе міжнародну відповідальність» [16, с. 1230, 1303].

Ніколас Нізінські наголошує на ролі командної відповідальності як принципу звичаєвого міжнародного права. Як принцип звичаєвого міжнародного права «командна відповідальність» покладає на військових командирів обов'язок запобігати скоєнню злочинів їхніми підлеглими; якщо ж підлеглі скоюють воєнні злочини або інші незаконні акти агресії, командир несе відповідальність за покарання підлеглих, які вчинили правопорушення. У разі нехтування цим обов'язком командир несе відповідальність за злочини, скоєні його підлеглими» [9, С. 313-349].

У ході розвитку міжнародного гуманітарного права, принцип командної відповідальності за воєнні злочини став невід'ємною його частиною.

II. Міжнародно-правові акти та прецедентна практика міжнародних трибуналів – джерела доктрини командної відповідальності за воєнні злочини

Командна відповідальність є одним із принципів міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права, джерелами якого є ціла низка міжнародно-правових актів. Їх умовно можна поділити на дві групи: по-перше, це міжнародні конвенції та договори; по-друге, статuti міжнародних кримінальних трибуналів. Розглянемо їх коротко у наведеній черговості.

Найважливішими міжнародними договорами та конвенціями з розглядуваного нами предмету, без сумніву, є Женевські конвенції 1949 року, зокрема **Женевська конвенція III** (щодо по-

водження з військовополоненими) [22] та **Женевська конвенція IV** (щодо захисту цивільного населення) [21]. Вони хоча і не містять безпосередньо поняття командної відповідальності, але покладають **обов'язки на державу та командирів щодо захисту людей**.

Принцип командної відповідальності знаходить своє відображення у **статтях 86 та 87 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949 р.** Згідно цього принципу, військові командири можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності за злочини, вчинені їхніми підлеглими.

У статті 86 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949 року, закріплено: «...Той факт, що порушення Конвенцій і цього Протоколу було вчинене підлеглою особою, **не звільняє її начальників від кримінальної або дисциплінарної відповідальності** в разі, якщо вони знали, що мають у своєму розпорядженні інформацію, яка повинна була б надати їм можливість дійти висновку в обстановці, що існувала на той час, що така підлегла особа вчиняє або має намір вчинити подібне порушення, і якщо вони не вжили всіх практично можливих заходів у межах своїх повноважень для відвернення або перепинення цього порушення» [20].

Стаття 87 Додаткового протоколу передбачає також необхідність встановлення для військових командирів обов'язку «перепинення порушень» їхніми підлеглими: «Високі Договірні Сторони і сторони, що перебувають у конфлікті, повинні вимагати від воєнних командирів, оскільки це стосується осіб, які входять до складу підлеглих їм збройних сил, та інших підлеглих їм осіб, щоб вони не допускали порушень Конвенцій і цього Протоколу і, в разі потреби, перепиняли ці порушення та повідомляли про це компетентні власті. Високі Договірні Сторони і сторони, що перебувають у конфлікті, повинні вимагати від кожного командира, який знає про те, що його підлеглі чи інші особи, що перебувають під його контролем, мають намір вчинити або вчинили порушення Конвенцій або цього Протоколу, вжиття необхідних заходів щодо запобігання подібним порушенням Конвенцій або цього Протоколу і, за потреби, щодо порушення дисциплінарного чи кримінального переслідування проти тих, хто вчинив такі порушення» [20].

Наявність у Протоколі таких прямих норм свідчить про те, що це - головне договірне джерело доктрини командної відповідальності. Поряд із цим, важливі положення доктрини командної відповідальності сформульовані також у **Статутах міжнародних кримінальних трибуналів та їхній практиці**.

Так, **Статут Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі 1945 р.**, хоча прямо не використовує поняття командної відповідальності, але саме **прецеденти Нюрнберзьких процесів** стали основою для її формування. Найважливішими для доктрини командної відповідальності є положення статей 6-8 Статуту, у яких містяться визначення злочинів проти миру, воєнних злочинів та злочинів проти людяності (стаття 6); проголошуються важливі правила, що офіційна посада (навіть глави держави) не звільняє від відповідальності (стаття 7), та що виконання наказу не є виправданням, якщо особа мала моральну можливість ухилитися від його виконання (стаття 8) [3].

Подібні положення (за винятком згаданих визначень) містяться і в **Статуті Токійського трибуналу 1946 р.** [2], який став фундаментом для низки гучних справ, визначальних для формування доктрини командної відповідальності. Найвідомішою з них є справа генерала Томоякі Ямашіти - командувача японськими військами на Філіппінах (1944-1945). Справа стосувалася притягнення до відповідальності за воєнні злочини, скоєні японськими військами проти цивільного населення та військовополонених, та розглядалася військовим трибуналом США в Манілі у вересні - грудні 1945 року (згодом вирок Токійського трибуналу оскаржувався до Верховного Суду США, рішення якого у цій справі згадувалося вище). У період наступу союзників на Філіппіни (1944-1945) японські війська під командуванням Ямашіти вчинили численні злочини (масові страти, вбивства, зґвалтування, мародерства, спалення Маніли), що спричинили жертви у понад 100 000 загиблих цивільних. Ямашіта був визнаний винним у тому, що, хоча він і не вчиняв злочинів особисто, але **мав або повинен був знати, що під його командуванням чиняться злочини, і не вжив жодних ефективних заходів, щоб запобігти їм чи покарати винних**: «Військовий командувач несе відповідальність за всі злочини, вчинені його підлеглими, якщо він не здійснює належного контролю над ними, незалежно від того, чи він прямо наказував це, чи ні» [15]. В результаті Ямашіта був засуджений до смертної кари через повішення (вирок виконано 23 лютого 1946 р.).

Доктрина командної відповідальності за воєнні злочини експліцитно відображена в **Статуті Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії 1993р.**, в частині 3 статті 7 якого зазначе-

но: “Той факт, що будь-яке з діянь, згаданих у статтях 2-5 цього Статуту, було вчинено підлеглим, не звільняє його начальника від кримінальної відповідальності, якщо він знав або повинен був знати, що підлеглий збирається вчинити або вчинив таке діяння, і якщо начальник не вжив необхідних і розумних заходів для запобігання таким діям або покарання осіб, які їх вчинили” [28]. Аналогічна за змістом норма міститься у частині 3 статті 6 **Статуту Міжнародного трибуналу для Руанди 1994 року** [29].

Вперше питання командної відповідальності на рівні міжнародно-правового акту були детально врегульовані в **Римському статуті Міжнародного кримінального суду 1998 року** (далі – *Римський Статут МКС*). Зокрема, у ньому міститься стаття 28, що має назву “Відповідальність командирів та інших начальників” (“Command responsibility”) [26].

III. Зміст доктрини командної відповідальності за воєнні злочини

Під командною відповідальністю розуміють відповідальність “військового командира або особи, яка фактично діє як військовий командир, за злочини, вчинені силами, які перебувають під його чи її фактичним командуванням і контролем або, залежно від обставин, під його чи її фактичною владою і контролем, в результаті нездійснення ним або нею належного контролю над такими силами у випадках, коли:

1) такий військовий командир чи така особа або знала, або за існуючих обставин на той момент повинна була знати, що ці сили вчиняли чи мали намір вчинити такі злочини; та

2) такий військовий командир або така особа не вжила всіх необхідних і розумних заходів у межах його або її повноважень для недопущення чи припинення їх учинення або для передачі цього питання до компетентних органів для розслідування та кримінального переслідування” [26, ст. 28].

Тож метою командної відповідальності є притягнення керівників до відповідальності за *неспроможність запобігти злочину, стримати протиправну поведінку своїх підлеглих або покарати їхню протиправну поведінку*. Згідно міжнародно-правового розуміння принципу командної відповідальності, військові командири, керівники чи інші начальники **не обвинувачуються у злочинах своїх підлеглих - вони несуть відповідальність за невиконання свого обов'язку начальника** щодо їх запобігання або покарання.

Отже, виходячи з положень міжнародного кримінального права, притягнення до кримінальної відповідальності військових командирів можлива за таких умов: 1) віддання наказу або заохочення на вчинення дій, які порушують норми міжнародного гуманітарного права (що не охоплюється поняттям командної відповідальності) 2) не перепинення вчинення таких порушень, коли командиром відомо або він повинен був знати, що військові, які перебувають під його контролем, вчиняють або збираються вчинити кримінальне правопорушення; 3) невжиття необхідних заходів для перепинення вчинення такого правопорушення та покарання винних осіб (останні два випадки охоплюються концептом командної відповідальності).

В статті 28 Римського Статуту описана бездіяльність військового командира як **«нездатність здійснювати контроль** належним чином над підлеглими», **що призвело** до скоєння підлеглими злочинів, які підпадають під юрисдикцію Суду [26]. Тобто, доведення самої нездатності здійснювати контроль достатньо для настання командної відповідальності. Поряд із цим, Міжнародний трибунал для колишньої Югославії у таких випадках вимагає доведення того, що між бездіяльністю начальника та вчиненням злочинів підлеглими існує причинно-наслідковий зв'язок (вчинення злочинів підлеглими «викликані» бездіяльністю керівника) [12].

Крім цього, вищезгадана стаття 28 Римського Статуту вимагає однієї з трьох конкретних «дій» бездіяльності для командної відповідальності: 1) командир не вжив належних до його повноважень необхідних і розумних заходів для запобігання вчинення підлеглим злочину, 2) або командир не вжив належних до його повноважень необхідних і розумних заходів для припинення вчинення такого злочину, 3) або командир не вжив необхідних і розумних заходів у межах своїх повноважень для передачі справи до компетентних органів для розслідування та притягнення до відповідальності [5].

Таким чином, виходячи зі змісту доктрини командної відповідальності, що склалася в міжнародному праві, командна відповідальність – це **індивідуальна кримінальна відповідальність військових командирів та інших воєначальників, яка настає через їх бездіяльність**. Умовами настання такої відповідальності є: 1) наявність зв'язку (відносин) командир/керівник/начальник-підлеглий; 2) командир/керівник/начальник знав (мав фактичні знання про злочини) або повинен був знати про вчинення злочинів (володіти інформацією, яка свідчила про ризик

вчинення таких злочинів, що вказувала на необхідність проведення відповідного розслідування); 3) невжиття командиром/керівником необхідних та розумних заходів для запобігання злочинним діянням своїх підлеглих або покарання їх за ці дії.

Щодо суб'єкта командної відповідальності, то він повинен бути або військовим командиром/начальником або особою, яка фактично діє як військовий командир/начальник, який здійснює *ефективний контроль* над підлеглими. Причому, фактична здатність здійснювати ефективний контроль на своїми підлеглими, щоб запобігти вчинення ними злочинів, є важливою вимогою настання командної відповідальності. Ефективний контроль – це матеріальна здатність запобігти вчиненню правопорушення або покарати за нього.

IV. Проблеми застосування доктрини командної відповідальності за воєнні злочини в національній правовій системі

Впроваджена в Кримінальний кодекс України доктрина командної відповідальності походить із міжнародного права, а формулювання статті 31-1 Кримінального Кодексу України практично дублюють положення ст. 28 Римського Статуту МКС.

За статтею 31-1 Кримінального Кодексу України «військовий командир або інша особа, яка фактично діє як військовий командир, **підлягає кримінальній відповідальності за будь-який із злочинів**, передбачених статтями 437-439, 442 і 442-1 цього Кодексу, **що вчинений підлеглою особою**, яка перебувала на момент вчинення злочину під його фактичним командуванням і контролем або, залежно від обставин, під його фактичною владою і контролем, **внаслідок нездійснення ним належного контролю над такою особою ...».**

Тобто формулювання, застосоване в КК України, формально покладає кримінальну відповідальність на командира **за злочини його підлеглого / підлеглих** (а не за власну бездіяльність), а «нездійснення належного контролю над такою особою» є умовою настання такої відповідальності. У зв'язку з цим, в національній правозастосовній практиці неминуче постане питання про те, що охоплює об'єктивна сторона злочину у випадку командної відповідальності та як співвідносяться дії/бездіяльність командира та його підлеглих, що безпосередньо вчинили воєнні злочини. Міжнародно-правова доктрина командної відповідальності трактує відповідні положення у спосіб, що вони передбачають відповідальність командирів за **невиконання свого обов'язку** – «нездійснення ним або нею належного контролю над [підконтрольними йому] силами».

За національним законодавством, індивідуальна кримінальна відповідальність настає, коли особа скоює дію чи бездіяльність (об'єктивну сторону складу злочину) безпосередньо і самостійно або вчиняє його у співучасті (співвиконавство, пособництво, підбурювання, планування, відання наказу). Аналізуючи зміст командної відповідальності, М. Пашковський приходить до висновку, що відповідальність за бездіяльність щодо запобігання злочинним діям своїх підлеглих, охоплює, з одного боку, пряму відповідальність за відсутність нагляду, а з другого – опосередковану відповідальність за злочинні дії інших осіб [11, с. 107–110]. Проте, також існує думка, що бездіяльність військового командира/начальника/керівника, що призвела до вчинення його підлеглими кримінального правопорушення може розглядатися крізь призму «потурання» злочину.

Дійсно, може скластись враження, що у випадку відповідальності командира за воєнні злочини, скоєні підлеглими, йдеться про ту чи іншу форму співучасті. Проте, видається, що співучасть у злочині та командна відповідальність – дві доктрини, які принципово відрізняються одна від одної своєю концептуальною структурою. Важливою відмінністю співучасті та командної відповідальності є «ментальний аспект». Вчинення злочину у співучасті означає, що співучасники поділяють наміри один одного щодо мети, вчинення злочину та кінцевого результату. Натомість, у командній відповідальності, головним об'єктом правопорушення є нездатність начальника здійснювати ефективний контроль над своїми підлеглими, а не злочини, які були вчинені його підлеглими.

Кримінальний Кодекс України у ст. 31-1 містить підстави настання кримінальної відповідальності командира: якщо він **(1) знав** або, зважаючи на обставини, що склалися на той час, **(2) повинен був і міг знати**, що зазначена підлегла особа **(А) вчинила** або **(В) мала намір вчинити** такий злочин, **проте не вжив дій, які повинен був і міг вжити** у межах своїх повноважень для **(а) запобігання** чи **(б) припинення** вчинення злочину або **(с) для повідомлення** про такий злочин компетентного органу. Подібні умови містяться і в ст. 28 Римського статуту.

Висновки. Інститут командної відповідальності дозволяє охопити кримінально-правовими наслідками не лише безпосередніх виконавців воєнних злочинів, а й тих командирів, які створюють умови для їх вчинення – через невжиття запобіжних заходів або безкарність підлеглих. Це

забезпечує реалізацію принципу справедливості, особливо у випадках, коли порушення мають системний або масовий характер.

Дослідження природи доктрини командної відповідальності за воєнні злочини дає підстави зробити висновок, що джерелами формування звичаєвого міжнародного гуманітарного права в частині концепту «командної відповідальності» є перші міжнародно-правові акти щодо правил ведення війни, а також заснована на застосуванні відображених у них принципів національна судова практика окремих країн. Перші міжнародно-правові акти щодо правил і звичаїв ведення війни не тільки встановлювали певні гуманітарні гарантії, але й покладали відповідні обов'язки на військових командирів.

Гене́за доктрини командної відповідальності охоплює такі етапи: 1) окремі національні юрисдикції; 2) звичаєве міжнародне право; 3) міжнародне гуманітарне та міжнародне кримінальне право; 4) інші національні юрисдикції (через імплементацію приписів міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права, зміни національного кримінального законодавства, національну судову практику).

Командна відповідальність є одним із принципів міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права, джерелами якого є ціла низка міжнародно-правових актів. Їх умовно можна поділити на дві групи: по-перше, це міжнародні конвенції та договори (зокрема, Женевські конвенції III та IV, Додатковий протокол до Женевських конвенцій 1949 р.); по-друге, статuti міжнародних кримінальних трибуналів (зокрема, Статут Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі 1945 р., Статут Токійського трибуналу 1946 р., Статут Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії 1993 р., Статут Міжнародного трибуналу для Руанди 1994 р., Римський Статут Міжнародного кримінального суду 1998 р.).

Метою командної відповідальності є притягнення керівників до відповідальності за неспроможність запобігти злочину, стримати протиправну поведінку своїх підлеглих або покарати їхню протиправну поведінку. Згідно міжнародно-правового розуміння принципу командної відповідальності, військові командири, керівники чи інші начальники не обвинувачуються у злочинах своїх підлеглих - вони несуть відповідальність за невиконання свого обов'язку начальника щодо їх запобігання або покарання.

Реалізація доктрини командної відповідальності в національній правовій системі пов'язана з низкою питань, зокрема щодо змісту об'єктивної сторони злочину у випадку командної відповідальності, співвідношення доктрин командної відповідальності та співучасті. Відповіді на ці питання, вочевидь, доведеться шукати не тільки в науці, але й в правозастосовній практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Alexandre Skander Galand, Emilie Hunter, Iia Utmelidze, Olympia Bekou. *International Criminal Law Guidelines: Command Responsibility*, January 2016. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/7441a2/pdf>.
2. *Charter of the International Military Tribunal for the Far East*, January 19, 1946. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.3_1946%20Tokyo%20Charter.pdf.
3. *Charter of the International Military Tribunal*, 1945. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.2_Charter%20of%20IMT%201945.pdf.
4. *In Re Yamashita*, Supreme Court of the United States 327 U.S. (1946). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/327/1>.
5. *International Criminal Law Guidelines: Command Responsibility. Case Mapping, Selection and Prioritisation*. Centre for International Law Research and Policy. January 2016. 156 p. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/7441a2/pdf>.
6. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі, Гаага, 18 жовтня 1907 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text.
7. Jakob Zenzmaier. *The Leipzig Trials (1921-1927). Between national disgrace and juridical farce*. URL: <https://ww1.habsburger.net/en/chapters/leipzig-trials-1921-1927-between-national-disgrace-and-juridical-farce>.
8. Jamie Allan Williamson. *Some considerations on command responsibility and criminal liability. International Review of the Red Cross* (2008). Volume 90. Number 870. P. 303–317.

9. Nicholas J. Nizinski. Command Responsibility and the War in Ukraine: Can Customary International Law Hold Russian Commanders Accountable for War Crimes? *Dickinson Law Review*, 2024. Vol. 129. Issue 1. P. 313–349.
10. Nikolas Bruce-Smith. A Commanding Problem: Striking an Appropriate Balance of Liability for Military Commanders Under the Doctrine of Command Responsibility - Aligning Theory Policy and the Law. Herenga Waka-Victoria University of Wellington, 2011. URL: <https://ir.wgtn.ac.nz/handle/123456789/28073>.
11. Pashkovskiy Mykola. (2023). Command Responsibility for Russian Commanders Based on Article 438 of the Criminal Code of Ukraine and Articles 86, 87 of the First Additional Protocol to the Geneva Conventions: Prospects for Using the Croatian Experience. P. 107–110. URL: 10.30525/978-9934-26-324-8-26.
12. Prosecutor v. Naser Oric. Trial Judgment, Case № IT-03-68-T, 30 June 2006). Par. 338. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2006/en/78025>.
13. Statute of the International Court of Justice, article 38(1)(b). URL: <https://www.icj-cij.org/statute>.
14. The Failure of the Leipzig War Crimes Trials. History Today. URL: <https://www.historytoday.com/archive/feature/failure-leipzig-war-crimes-trials>.
15. United States of America vs. Tomoyuki Yamashita (Manila, 1945). URL: https://www.worldcourts.com/imt/eng/decisions/1945.12.07_United_States_v_Yamashita.pdf.
16. United States v. Wilhelm von Leeb et al. Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunals under Control Council Law. № 10, Vol. XI (US Govt. Printing Office, Washington, 1950). P. 1230, 1303. URL: https://tile.loc.gov/storage-services/service/l1/l1mlp/2011525364_NT_war-criminals_Vol-XI/2011525364_NT_war-criminals_Vol-XI.pdf.
17. Антонюк Н., Мірошніченко А. Проблемні питання відповідальності командирів за воєнні злочини. *Слово національної школи суддів України*. № 1 (46) 2024. С. 6–15. URL: https://slovo.nsj.gov.ua/images/pdf/2024_1_46/01-problemni-pytannia.pdf.
18. База даних міжнародного гуманітарного права. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en>.
19. Вознюк А. Командна відповідальність: проблеми притягнення до кримінальної відповідальності та перспективи удосконалення кримінального законодавства України. Ретроспектива військової агресії РФ в Україні: злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку в сучасному вимірі: матеріали міжнародного науково-практичного круглого столу 22–23 червня 2023 року. Київ: Алерта, 2023. С. 64–72. 250 с.
20. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.
21. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни. 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
22. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими. 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.
23. Конвенція про закони і звичаї суходільної війни (вितяги), Гаага, 29 липня 1899 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_765#Text; Повний текст (англійською). URL: <https://archive.org/details/hagueconvention00lawgoog/page/n139/mode/2up?view=theater>.
24. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. А.М. Бойко, Л.П. Брич, О.О. Дудоров та ін.; за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та доповн. Київ: Дакор, 2018. 1360 с.
25. Пол Р. Вільямс. Шлях примирення: як право формує стійкий мир. Київ: Артіль, 2025. 396 с.
26. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
27. Рішення Міжнародного кримінального трибуналу з питань колишньої Югославії. (МТКЮ); Судова палата II від 30 червня 2006 року. Прокурор проти Насера Орича (рішення суду). URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2006/en/78025>.
28. Статут Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії 1993 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU93375>.
29. Статут Міжнародного трибуналу для Руанди 1994 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU94682>.